

پژوهش‌های خاورشناسان درباره نهج البلاغه^۱

دکتر عباس احمدوند*

دکتر سحر کاوندی**

چکیده

نهج البلاغه - که مجموعه‌ای است از خطبه‌ها، نامه‌ها و سخنان قصار امیرالمؤمنین علی علیه السلام - یکی از مهم‌ترین کتب ادب عربی و سمبل فصاحت و بلاغت در آن زبان شمرده می‌شود. این کتاب، از دیر باز، مورد توجه عالمان و ادیبان مسلمان واقع شده و سهم فراوانی از پژوهش‌های خاورشناسان غربی را نیز به خود اختصاص داده است. شناخت پژوهش‌های غربیان درباره آن را می‌توان عاملی مهم در شناسایی جریان شیعه‌پژوهی و مطالعات عرب شناسان غربی دانست. بررسی مراحل، علل و دستاوردهای پژوهش‌های خاورشناسان و نیز ورود محققان مسلمان مقیم غرب به این عرصه، از مسایل مهم مطرح شده در این مقاله است.

کلید واژه‌ها: نهج البلاغه، امام علی علیه السلام، خاورشناسی، شیعه‌پژوهی در غرب، پژوهش‌های خاورشناسان در ادب عربی (عرب‌شناسی).

اهمیت و جایگاه نهج البلاغه

نهج البلاغه یا راه رسا سخن راندن، دایرةالمعارفی است از فرهنگ اسلامی که در آن مباحثی چون خداشناسی، جهان فرشتگان، پیدایی جهان، طبیعت انسان، امت‌ها و حکومت‌های نیک کردار یا ستمکار وجود دارد.^۲ سخنان علی علیه السلام در طرح این نوع مباحث با زبان موعظه، هر پدیده محسوس یا معقولی را بسیار روشن و قابل درک پیش چشم خواننده قرار می‌دهد. آن گاه، آرام آرام خواننده را با خود به سرمنزلی می‌رساند که همان درگاه خداوند و آستان پروردگار باشد.^۳ این کتاب از دیر باز مورد توجه مسلمانان بوده

۱. شایسته است از الطاف سرکار خانم پروفیسور پاترشیا کرونه P. crone، استاد دپارتمان تاریخ مؤسسه تحقیقات عالی دانشگاه پرینستون که ما را در تهیه و فهم منابع و مآخذ به زبانهای گوناگون غربی بسیار یاری دادند، سپاسگزاری کنیم؛ مؤلفان این نوشتار را به روح پرفتوح مترجم جاودان **نهج البلاغه**، شادروان استاد دکتر سیدجعفر شهیدی پیشکش می‌دارند.

* استادیار دانشگاه زنجان
a.ahmadwand@gmail.com

** استادیار دانشگاه زنجان
drskavandi@yahoo.com

۲. **نهج البلاغه**، ترجمه سید جعفر شهیدی، ص ید.

۳. همان.

است؛ علاوه بر شیعیان - که آن را پس از قرآن کریم، بزرگ‌ترین دستور زندگی مادی و معنوی و والاترین کتاب رهایی بخش دانسته و دستورات معنوی و حکومتی آن را بزرگ‌ترین راه نجات تلقی کرده‌اند -^۴ بزرگان اهل سنت هم آن را بسیار ستوده‌اند. با بررسی خطبه‌ها و رساله‌های ادیبان و علمای عرب و بلکه اشعار شاعران عربی پس از اسلام، خواهیم دید کمتر شاعر و ادیبی از سخنان علی علیه السلام معنایی را نگرفته و یا کلام وی را در نوشته و سروده خویش تضمین نکرده باشد.^۵ مترسلان عربی چون عبدالحمید بن یحیی عامری (م ۱۳۲ق)، جاحظ (م ۲۵۵ق) و ابن نباته (م ۳۷۴ق) نیز برای مشق فصاحت و بلاغت در آن نگریسته و فقره‌هایش را به کار برده‌اند و این کار را به دیگران نیز توصیه کرده‌اند.^۶

مطالعات غربیان در باب شیعه

غربیان در نقطه آغازین برخورد و آشنایی با مسلمانان (جنگ‌های صلیبی) بیشتر با فاطمیان در تماس بوده و یا آن که آگاهی‌های اندک خویش را درباره اسلام، از حشاشین (اسماعیلیه)^۷ کسب می‌کردند.^۸ در این دوران سرشار از آگاهی‌های اندک و ناکافی از اسلام،^۹ تصورات آنها از شیعه به مراتب کم‌تر و نادرست‌تر بود.^{۱۰} ویلیام صوری،^{۱۱} رئیس اسقفان شهر صور در این ایام، یکی از قدیمی‌ترین نویسندگان غربی است که برای نخستین بار در نوشته خود به شیعه اشاره می‌کند و به گمان خود، تفاوت آن را با اسلام سنی بیان می‌دارد، اما حقیقت، آن است که او از شیعه به نادرستی و تنها بدان جهت که تعالیمش شبیه آیین وی است، یاد می‌کند.^{۱۲} ویلیام (و نویسندگان پیروش) معتقد بودند جبریل علیه السلام در ابلاغ وحی به علی علیه السلام خطا کرده و به اشتباه، به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم ابلاغ وحی نموده است،^{۱۳} ولی چه جای تعجب وقتی منبع آگاهی‌های امثال ویلیام از شیعه، سخنان افرادی چون شیخ الجبل، رئیس حشاشین (اسماعیلیه) شام باشد.^{۱۵}

این گونه خطاها در آثار دیگر نویسندگان عصر صلیبی چون ژاک دو ویتری^{۱۶} اسقف منطقه عکا نیز به چشم می‌خورد؛ ژاک، با وجود آگاهی‌های بیشتر از اسلام، اطلاعاتی ناچیز و نادرست در باب شیعه از

۴. برای نمونه، رک: وصیت نامه، ص ۵.

۵. نهج البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، ص ح.

۶. همان، ص ز ح.

۷. حشاشین، (Assassin).

۸. «اسلام از دریچه چشم مسیحیان»، ص ۱۰۷-۱۰۸؛

Islam and the west p.349; Western studies of shi'a Islam, p.310.

۹. مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان، از آغاز تا شورای دوم واتیکان، مثلاً ص ۲۰.

۱۰. «گذری بر مطالعات شیعی در غرب» ص ۱۵۴-۱۵۸؛ Western Studies of Shi'a Islam, p.31.

۱۱. William of tyre.

۱۲. تاریخ الحروب الصلیبیه، الأعمال المنجزه فیما وراء البحار، ج ۱، ص ۱۴۶-۱۴۷؛ نیز برای آرای افرادی چون مارکوپولو، نک:

«گذری بر مطالعات شیعی در غرب»، ص ۱۶۵-۱۶۶.

۱۳. Islam and the West, the making of an Image , p. 350.

۱۴. این سخنان برگرفته از عقاید گروهی از غلات شیعه موسوم به «غرابیه» است و نظر جمهور شیعیان نیست.

۱۵. Ibid , p. 349.

۱۶. Jacques de vitry.

ویلیام صوری اخذ و ارائه می‌کند؛^{۱۷} چنان که جوین ویل^{۱۸}، تریپولی^{۱۹} و ریکولدو دامونت کروس^{۲۰} نیز تحت تأثیر ویلیام، چنین ادعایی را ابراز می‌کردند.^{۲۱}

کم اطلاعی و ناآگاهی نسبت به شیعه و معرفی نادرست آن از سوی غربیان تنها، به دوران نبردهای صلیبی اختصاص نداشت و حتی تا زمان‌های بعد نیز ادامه یافت.^{۲۲} البته بحث از زمینه‌ها، علل و روند خاص مطالعات شیعی غربیان بسیار گسترده است^{۲۳}، لیکن در تمامی مطالعات و معرفی‌های هر چند نادرست و محرف از شیعه، ملاحظه می‌شود موضوعی که توجه غربیان را بیشتر به خود جلب کرده، علی بن ابی طالب علیه السلام است که در اکثر جاهایی که سخنی از شیعه به میان می‌آید، نام ایشان ذکر می‌گردد.

علل توجه غربیان به علی علیه السلام در قرون وسطی

علاوه بر معرفی محرف علی علیه السلام در برخی کتب لاتینی^{۲۴} و تکرار آنها در دوره‌های معاصر^{۲۵} غربیان به دلایلی دیگر نیز به علی علیه السلام و مباحث و مسایل مربوط به وی توجه کرده‌اند. چنان که می‌دانیم یکی از عناصر مهم شرکت کننده در جنگ صلیبی اول، شوالیه‌های (جوانمردان) مسیحی بودند که طبق آگاهی‌هایی که درباره علی علیه السلام و شخصیت وی کسب کرده بودند، می‌پنداشتند بهترین شوالیه و ارزنده‌ترین خلفای راشد، علی علیه السلام است.^{۲۶} این مسائل باعث شد شخصیت، آراء و احیاناً آثار ایشان از همان ابتدا، مورد توجه غربیان درگیر و مواجه با اسلام و مسلمین قرار گیرد و زمینه ایجاد ادبیاتی گسترده را در باب حضرت و مسایل مربوط به ایشان فراهم آورد. در این نوشتار، به بخشی از آن آثاری که درباره **نهج البلاغه** شکل گرفته است، اشاره می‌کنیم.

آغاز فعالیت‌های علمی غربیان درباره نهج البلاغه

همان‌گونه که پیشتر آمد، **نهج البلاغه** از دیر باز مورد توجه ادبای مسلمان بوده و ایشان پیوسته به تلخیص، شرح و تأثیرپذیری از آن مشغول بوده‌اند.^{۲۷} و^{۲۸} از سوی دیگر، یکی از نخستین گام‌های غربیان در

17. Western studies of shi'a Islam, P. 32.

18. Join vill.

19. Tripoli.

20. Ricolddo da Monte Croce.

21. Islam and the West, the making of an Image , p. 350; "Western studies of shi'a Islam" P. 32.

۲۲. برای آگاهی از علل، روند، مراحل و وضع کنونی آن ر.ک: «گذری بر مطالعات شیعی در غرب»، ص ۱۵۸-۱۸۰؛ "Western studies of shi'a Islam, PP. 33-40".

۲۳. ر.ک. همان.

۲۴. «گذری بر مطالعات شیعی در غرب»، ص ۱۶۲؛ نیز مباحث پیشین.

۲۵. برای نمونه ژول میشله (۱۷۹۸-۱۸۷۴م که در کتاب **تاریخ فرانسه**، همان گفته‌های نویسندگان دوران صلیبی را تکرار می‌کند، جان‌های آشنا، ص ۲۶۵).

۲۶. **جان‌های آشنا**، ص ۱۸۰؛ «اسلام از دریچه چشم مسیحیان»، ص ۱۰۷ - ۱۰۸.

۲۷. **دانش مسلمین**، ص ۱۸۳-۱۸۴.

مطالعات اسلامی، ترجمه آثار اسلامی و شرقی بود.^{۳۹} از این رو، طی قرون ۱۵ و ۱۶ میلادی - که مصادف با آغاز مطالعات جدی اسلامی در غرب است - برخی از مشاهیر خاورشناسان، چون سیلوستر دو ساسی^{۴۰} (بعدها ساسی) - که از جمله مهم‌ترین عربی‌دانان غربی محسوب می‌شدند - به متون برجسته ادب عربی علاقه‌مند شدند که *نهج البلاغه* از مهم‌ترین آنها بود.^{۴۱}

در این دوران، مهم‌ترین علت توجه خاورشناسان به *نهج البلاغه*، اهمیت ادبی آن بود و طبعاً برای تعلیم و تعلم زبان عربی، آنها ناگزیر از یادگیری مهم‌ترین نصوص ادب عربی بودند که *نهج البلاغه* در زمره آنها بود.^{۴۲} کارل بروکلمان - که اشعار و حکم علی علیه السلام را اساساً تحت عنوان غیر منصفانه «ادبیات منحول علوی» آورده است،^{۴۳} آغاز ترجمه و نشر آثار و اشعار منسوب به علی علیه السلام را به لاتینی در قرن پانزدهم میلادی می‌داند.^{۴۴} اما این آغاز راه بود و در قرون بعد، فعالیت‌های غربیان در این زمینه رشد کمی و کیفی یافت؛ برای نمونه در سال ۱۶۲۹م، کتابی به نام *سُدُرات الأَدب من کلام العرب* در لیدن منتشر شد که همراه لامیه العجم طغرایی و خطبه‌ای از ابوعلی سینا، ترجمه برخی حکم علی علیه السلام را نیز به همراه داشت.^{۴۵} در سال ۱۸۰۶م، نیز فلاشیر،^{۴۶} خاورشناس و عرب‌شناس شهیر آلمانی، کتابی حاوی برگزیده‌های ادب عربی را به نام *نثر اللئالی*، به آلمانی ترجمه و منتشر ساخت.^{۴۷} وی همچنین به سال ۱۸۳۷م، *حکم صدگانه علی علیه السلام*، جمع‌آوری شده توسط رشیدالدین وطواط، را با حواشی و تعلیقات، به آلمانی ترجمه و در لایپزیک منتشر ساخت؛^{۴۸} چنان‌که سیمون اوکلی،^{۴۹} در کتاب *تاریخ سارازن‌ها*^{۵۰} نیز به نقل و ترجمه انگلیسی ۱۶۹ مورد از کلمات حکیمانه علی علیه السلام پرداخته است.^{۵۱}

این نهضت ترجمه‌ای بعدها نیز تداوم یافت؛ به عنوان نمونه ویلیام یول،^{۵۲} خاورشناس و عرب‌شناس انگلیسی در سال ۱۸۳۲م، به ترجمه انگلیسی *صد کلمه مولای متقیان امیرمؤمنان* (تهران، ۱۳۰۴) - که احتمالاً روایت فارسی مجموعه رشیدالدین وطواط در قرن ششم است - پرداخته و آن را در ادینبورو منتشر ساخته است.^{۵۳} و^{۵۴} با این همه، توجه به این متن برجسته ادبی تنها اختصاص به خاورشناسان و

۲۸. یکی از کهن‌ترین اقدامات درگردآوری کلام امیرالمؤمنین علیه السلام در کتاب *مطلوب کل طالب* نوشته رشیدالدین وطواط (م ۵۸۷ ق) نمودار است، که این کتاب در آثار غربیان جایگاهی ویژه دارد.

(CF. The shi'ite religion, P. 50; "Nahj al - Balagha" In Shorter ENC of Islam).

۲۹. برای بحثی مستوفی در این باب، ر.ک. *مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی، از آغاز تا شورای دوم واتیکان، فصول ۳ و ۴*

30. A.I.Silverstre De Sacy.

۳۱. فرهنگ کامل خاورشناسان، ذیل «ساسی»، ص ۲۰۴ - ۲۱۱.

۳۲. بخش نظریات لامنس، «Ali b. Abitalib, in EI2».

۳۳. *تاریخ الأدب العربی، الجزء الأول*، ص ۱۷۵.

۳۴. همان، ص ۱۷۵ - ۱۷۸.

۳۵. همان، الجزء الأول، ص ۱۸۰.

36.Fleischer.

۳۷. همان.

۳۸. همان، ص ۱۷۹؛ The shi'ite religion, P.50.

39. S. Okley.

40. History of the Saracens. P. 339.

41. Cited in The shi'ite religion, P.50.

42. W. yule

۴۳. *تاریخ الأدب العربی، الجزء الأول*، ص ۱۸۰.

متخصصان ادب عربی متقدم نداشته و بعدها نیز خاورشناسانی شهیر و دوران ساز چون ایگناتس گلدتسهریر^{۴۵}، تئودور نولدکه^{۴۶} و کرنکو^{۴۷} هم انتشارات و پژوهش‌هایی را، هر چند اندک، در باب سخنان علی علیه السلام به سامان رسانند که باعث توجه بیشتر جریان خاورشناسی به *نهج البلاغه* گردید.^{۴۸}

اما با وجود رو به رشد بودن روند پژوهش‌ها و ترجمه‌های خاورشناسان از *نهج البلاغه*، نوعی اعوجاج در درک و شناخت ایشان نسبت به *نهج البلاغه* و علی علیه السلام در حال پیدایش بود؛ برای نمونه محققى چون دوسلان با استفاده از یک نسخه خطی از *نهج البلاغه* - که نام گردآورنده آن در پایان، مرتضی ذکر شده بود - چنین نتیجه گرفته بود که مدون *نهج البلاغه*، شریف مرتضی است و نه رضی^{۴۹}؛ غافل از آن که مرتضی، لقب حضرت علی علیه السلام نیز بوده و دوسلان در کار پژوهش خویش بسیار به خطا رفته است.^{۵۰} حتی محققانی نامدار و عربی‌دان چون گلدتسهریر، نولدکه و بروکلمان، میان *نهج البلاغه* و *صحیفه سجاده* خلط کرده، به اظهار نظرهایی عجیب در این باب پرداخته‌اند.^{۵۱} اگر بگوییم این نوع خطاها در زمان گلدتسهریر و نولدکه - که امکانات پژوهشی اندکی در اختیار داشته‌اند - قابل درک است؛^{۵۲} برای اظهار نظرهای بروکلمان و تکرار سخنان اسلاف خاورشناسش جای هیچ توجیهی باقی نمی‌ماند؛^{۵۳} زیرا به گفته خود بروکلمان، وی نسخه‌های متعددی از *نهج البلاغه* و ترجمه‌هایی کامل یا ناقص از آن را در دسترس داشته است.^{۵۴}

شاید بتوان گفت پژوهش جدی درباره *نهج البلاغه* و توجه به این متن ادبی عربی در قرن بیستم و با تلاش خاورشناسان و عرب‌شناسانی چون کلمان هوار،^{۵۵} رژی بلاشر،^{۵۶} عبدالجلیل و گیب^{۵۷} - که بیشتر به حوزه خاورشناسی فرانسه تعلق دارند - پی ریزی شده است. یکی از آغازگران این جریان قرن بیستمی، کلمان هوار است. او برای نمونه در مقاله «*نهج البلاغه*» *دایرة المعارف مختصر اسلام*،^{۵۸} سخنانی بیان کرد که تا حد زیادی با آرای خاورشناسان پیش از او تفاوت داشت. هوار با نقل آرای شرقی‌ها، قضاوت‌های علی علیه السلام را با قضاوت‌های داوود و سلیمان علیهم السلام مقایسه می‌کند و ستایش‌های شرقیان را نسبت به *نهج البلاغه* عنوان می‌دارد.^{۵۹} او به تلاش‌های رشیدالدین وطواط و ترجمه فلاشر

44. Apophtegms of alce etc, Edinburg و 1832.

45. Abhandel, Z. Arab. Philogie, I. Goldziher, II, 2,9 ,10, 51-53, 208 ,Zdme1, 777, N. 2.

46. Gesch. Des. Qurans (2ed) و P.19.

47. Art "al- Radl" , by Kronkow, in EI1, P.341.

۴۸. درباره تأثیر این خاورشناسان بر جریان خاورشناسی، ر.ک: *فرهنگ کامل خاورشناسان*، ص ۳۲۸ - ۳۲۹ و ۴۱۹.

49. "Nahdj al - Balagha" in EI2.

50. Ibid.

۵۱. *تاریخ الأدب العربی*، الجزء الأول، ص ۱۸۳.

۵۲. *شعبه پژوهی و شعبه پژوهان انگلیسی زبان*، ص ۳۵-۳۶.

۵۳. *تاریخ الأدب العربی*، الجزء الأول، ص ۱۸۳.

۵۴. همان، ص ۱۷۹-۱۸۳.

55. Cl. Huart.

56. R. Blachere.

57. Gibb.

58. Shorter Enc of Islam.

59. «Nahj al - Balagha».

از آن اشاره می‌کند و از اقدام فخرالدوله علی بن حسین، وزیر سلاجقه روم (وزیر غیاث الدین کیخسرو سوم) در حک برخی کلمات حضرت بر دیوارهای گوک مدرسه^{۶۰} در سیواس آناتولی (سال ۶۷۰ ق) یاد کرده، خود به نقل و بررسی آن دیوارنوشته‌ها می‌پردازد.^{۶۱} با این همه، او نیز نسبت به امثال گلدتسهیر و بروکلان راهی به پیش نمی‌گشاید و نسبت جعلی و بدون تاریخ بودن کلمات (و اشعار) علی علیه السلام را تکرار می‌کند.^{۶۲} دیگر هم‌وطن او، رژی بلاشر با احتیاط کمتری و با ارجاع به اثر ج. سلطان^{۶۳} مسلمان، در کتاب *تاریخ ادبیات عرب* خود، ضمن بحث از فن خطبه در ادبیات منثور عربی،^{۶۴} از خطبه‌های خطیب‌ترین خلیفه راشد، علی علیه السلام و گرد آوری آنها در *نهج البلاغه* سخن می‌گوید.^{۶۵} از نظر بلاشر، تکامل فن خطبه تحت تأثیر دین اسلام بوده است.^{۶۶} اما او نیز از *خطب نهج البلاغه*، با صفت «منسوب» یاد می‌کند.^{۶۷} دیگر مورخ فرانسوی نویسنده ادب عربی، م عبدالجلیل، نیز که *تاریخ ادبیات عرب* او به سال ۱۹۴۳م، در پاریس منتشر شد، در ابتدا نسبت به نثرهای منسوب به صدر اسلام تردید کرده^{۶۸} نوشته است:

شایسته است در مجموعه آثار ادبی منسوب به علی علیه السلام بیشتر دقت کنیم؛^{۶۹}

چنان که وی دیوان حضرت را پر حجم و سخت‌مظنون خوانده، *نهج البلاغه* را نیز حداکثر منسوب به علی علیه السلام می‌نامد.^{۷۰} با این حال، در ادامه مباحث عبدالجلیل، به تمایزاتی نسبت به پژوهش‌های جاری خاورشناسان نیز بر می‌خوریم که به احتمال، در اثر مسلمان بودن و یا آشنا بودن وی با اسلام رخ داده است. تفاوت نخست، آن است که او بر خلاف عرف و عادت غربیان به تجزیه و تحلیل محتوای *نهج البلاغه* می‌پردازد^{۷۱} و در گام دوم نیز تصریح می‌کند که هیچ دلیل قاطعی بر ناصحیح بودن کل مجموعه *نهج البلاغه* در دست نیست^{۷۲} و این مطلبی است که تا پیش از او هیچ خاورشناسی آن را طرح نکرده بود. حتی عبدالجلیل به نوعی روش تحقیق درباره اصالت *نهج البلاغه* را نیز به خوانندگان و نسل‌های بعد عرضه می‌دارد که:

شاید از طریق پژوهشی دقیق امکان شناخت ناسره کتاب را بزیابیم و متون صحیح و کهنی را - که با زبانی پر استعاره و پر توان، ویژگی‌های پیچیده و دردناک حیات علی علیه السلام را نمایش می‌دهد - استخراج کنیم.^{۷۳}

60. Gok- Medrese.

61 «-Nahj al - Balagha.»

62 Ibid؛ نیز قس: *تاریخ الأدب العربی، الجزء الأول* ص ۱۸۳.

63. Etude Sur le Nahj al- Balagha, V. J. Sultan, Paris, 1970.

64. Historie de la litterature Arabe, Vol. 3, PP.720-721.

65. Ibid, PP.722,730, Note1.

66. Ibid, PP.728,730.

67. Ibid, P.722.

68 *تاریخ ادبیات عرب*، ص ۹۵-۹۶.

69 همان، ص ۵۹.

70 همان.

71 همان، ص ۹۶.

72 همان.

73 همان.

البته عبدالجلیل تنها به ارائه این پیشنهاد ارزنده و در نوع خود کم‌نظیر، بسنده می‌کند و اقدامی عملی در این زمینه انجام نمی‌دهد. شاید در پی این نوع فراخواندن‌ها بود که گیب، ضمن بحث از ادب عربی در عصر آل بویه،^{۷۴} مدون اصلی نهج البلاغه را معین نکرده و آن را به شریف رضی و یا شریف مرتضی نسبت می‌دهد؛^{۷۵} گر چه او در باب استناد حقیقی و درستِ خطبه‌ها به حضرت و سجع زیبا و غیر متکلف **نهج البلاغه** - که وی آن را «شاهراه بلاغت» می‌نامد - تردیدی روا نمی‌دارد^{۷۶} و از شهرت فراوان آن در میان شیعیان و اهل سنت یاد می‌کند.^{۷۷} پس از ویرایش دوم کتاب گیب (۱۹۶۳م)، آهسته آهسته روند داوری‌ها درباره **نهج البلاغه** رو به بهبود گذارد؛ برای مثال مختارجیلی، نویسنده مسلمان مقاله «نهج البلاغه» در دایرة المعارف اسلام لیدن (ویرایش دوم) - که نماینده رهیافت توصیفی اسلام‌شناسی در غرب است -^{۷۸} نخستین بحث از اصالت **نهج البلاغه** را متعلق به ابن خلکان دانسته است، که ذهبی و دیگران بعدها آن را تکرار کرده‌اند.^{۷۹} وی با ردّ نظر محققانی چون دوسلان و استناد به آثار مشاهیر خاورشناسان و نسخ خطی متعدد، اذعان می‌دارد تمامی نسخ **نهج البلاغه** از آن علی علیه السلام بوده و گردآورنده آن شریف رضی است.^{۸۰}

جیلی علی‌رغم به کار بردن کلمه «منسوب» برای **نهج البلاغه** علی علیه السلام، با استعمال واژه «به طور سنتی» نشان می‌دهد که روش خاورشناسان قرون ۱۸ و ۱۹م، مخدوش است.^{۸۱}

او در میان استناد به پژوهش‌های خاورشناسان، به تحقیقات لور اوکسیا واکلیری،^{۸۲} خاورشناس شهیر ایتالیایی، توجه فراوانی دارد. جیلی به طور خاص، تحت تأثیر این سخن واکلیری است که بخش فراوانی از **نهج البلاغه**، بویژه بخش‌های تاریخی آن، به راستی از آن علی علیه السلام است؛ اما اثبات اصالت ما بقی آن با دشواری‌هایی روبه‌روست.^{۸۳} در واقع، واکلیری در مقاله مشهور خود درباره **نهج البلاغه** و گردآورنده آن شریف رضی، ضمن بحث از انتساب تدوین کتاب به رضی، عمده مطالب آن را هم از آن علی علیه السلام می‌داند؛^{۸۴} چنان که در برابر تردیدهای ابن خلکان و مقلدان وی^{۸۵} در تأیید اصالت بخش عمده‌ای از مجموعه، به منابع هم عصر ابن خلکان و پیش‌تر از او و نیز به منابع محکم شیعه و سنی استناد می‌کند.^{۸۶} او همچنین در پاسخ به پرسش‌های خاورشناسان، از استدلال‌های محققانی چون ایوانف^{۸۷} بهره می‌جوید.^{۸۸}

کلیفورد ادموند باسورث،^{۸۹} خاورشناس کثیرالتألیف انگلیسی، در مقاله «نهج البلاغه» در *دایرة المعارف ادبیات عربی*^{۹۰} (۱۹۹۸)، فهرستوار به دستاوردهای پژوهش‌های خاورشناسی درباره **نهج البلاغه** این چنین اشاره می‌کند:

74. Arabic literature, an Introduction, P.4,FF.

75. Ibid, P.98.

76. Ibid, PP. 98-99.

77. Ibid, P. -99.

۷۸. *مطالعات اسلامی در غرب انگلیس زبان، از آغاز تا شورای دوم واتیکان*، ص ۱۶۴.

79. "Nahdj al - Balagha" in EI2.

80. Ibid; "EN Core a Propos de L' authenticite du "Nahj al - Balagha", PP. 36 - 37.

81. "Nahdj al - Balagha" in EI2 , "EN Core a Propos de L' authenticite du "Nahj al - Balagha", P.33.

82. Laura vecchia vaglieri.

83. "Nahdj al - Balagha" , "Ali b. Abi Talib" in EI2 ; "Sul "Nahj al - Balagha" e sul suo compilatore as - sarif ar Radl" , P.56.

84. "Sul "Nahj al - Balagha" e sul suo compilatore as - sarif ar Radl" , PP, 16,24 , 46, CF. " Ali b. Abi Talib" in EI2.

85. Ibid , PP.8-10.

86. Ibid, PP. 4, 18, 24.

87. A guide to Ismaili literature, Ivanow, London, 1933, p.83.

88. "Sul "Nahj al - Balagha" e sul suo compilatore as - sarif ar Radl" PP.14,18,24.

89. C.E. Bosworth.

این کتاب مجموعه‌ای از خطبه‌ها، رسائل، عهود و حکم است که، «به طور سنتی»، به علی علیه السلام نسبت داده می‌شود و مسلمانان سبک فصیح و آراسته آن را یکی از آثار برجسته نثر عربی می‌دانند.^{۹۱}

وی سپس درباره مناقشه‌های بر سر اصالت کتاب می‌گوید:

سبک بیشتر فقرات نهج، نشانگر نضج تعابیر، عمق و پختگی کلمات آن است که برای دوره‌ای نزدیک به دوران تدوین قرآن، عجیب است.^{۹۲}

آنگاه در ادامه، آرای شیعیان و بزرگان ادبای عرب را در تأیید اصالت کتاب می‌آورد.^{۹۳} اما با این‌که او مسأله تعیین میزان اصالت *نهج البلاغه* را لاینحل می‌داند،^{۹۴} از شهرت پژوهش‌های افرادی چون واگلیری نیز غافل نمانده، معتقد است:

بی‌تردید، بخش‌های قابل ملاحظه‌ای از کتاب، بویژه بخش‌های تاریخی و خطب آن می‌تواند از سوی خود علی علیه السلام نگاشته شده باشد؛ زیرا در آن، عباراتی که اسناد یا سلسله ناقلانش به عصر حضرت باز می‌گردد، موجود است.^{۹۵}

البته نظر نهایی و بسیار عجیب باسورث آن است که مواد کتاب از آن علی علیه السلام است، اما شکل و تحریر کنونی آن، احتمالاً به شریف رضی تعلق دارد.^{۹۶}

ورود مسلمانان به عرصه نهج البلاغه پژوهی در غرب

پژوهش‌ها

برخی از مسلمانان در نیمه نخست قرن بیستم، زیر نظر خاورشناسان، تحصیل کرده و به شیوه ایشان در ادب عربی تحقیقاتی را انجام دادند. با این حال، علایق شرقی ایشان باعث شد دغدغه‌ها و مسایل مورد توجه خاورشناسان به شرقی‌های مسلمان در تماس با این نوع افراد نیز منتقل گردد؛ از جمله مهم‌ترین مسایل خاورشناسی درباره *نهج البلاغه*، بحث اصالت آن بود. از این رو، بسیاری از محققان مسلمان ساکن غرب یا شرق، متوجه چنین بحثی شده و باب تازه‌ای را در پژوهش‌های خویش گشودند. شاید تألیف آثاری چون *استناد نهج البلاغه*،^{۹۷} *مصادر نهج البلاغه و آسانیده*^{۹۸} و آثاری دیگر،^{۹۹} حاصل این رویکرد محققان مسلمان باشد. بنابراین، مسأله اثبات اصالت *نهج البلاغه* بسیار مورد توجه محققان مسلمان ساکن

90. The Encyclopedia of Arabic literature.

91. "Nahj al – Balagha (The Way of Eloquence) ".

92. Ibid.

93. Ibid.

94. Ibid.

95. Ibid.

۹۶. Ibid: نیز برای فهرستی کامل‌تر از پژوهش‌های غربیان و تحقیقات صورت گرفته در غرب باب *نهج البلاغه*، ر.ک: "Ali ibn Abi talib" in Dictionary of literary Biography, Vol 311, P.79.

۹۷. ر.ک: *استناد نهج البلاغه*.

۹۸. ر.ک: *مصادر نهج البلاغه و آسانیده*.

۹۹. مهم‌ترین اثر در معرفی مستندات *نهج البلاغه* در آثار پیش از شریف رضی، کتاب *نهج السعادة* از محمدباقر محمودی است. بعد کتاب ۲۴ جلدی *تمام نهج البلاغه* و کتاب‌های مفصل عبدالله نعمه و محمد دشتی.

و شاعلی در اروپا و آمریکا نیز قرار گرفت. مختار جبلی با استناد به نسخه‌های خطی فراوان و پژوهش‌های واگلیری، کوشیده ایرادات خاورشناسانی چون کرنکو، دوسلان و گلدتسهیر را پاسخ گوید.^{۱۰۰} بدین قرار، جبلی طی بحثی مفصل، با نقل از ادبای عرب و محققانی چون واگلیری و نیز بررسی کامل سلسله ناقلان، بخش عمده کتاب را متعلق به امام علی علیه السلام می‌داند.^{۱۰۱} حتی محققان مسلمان به تحلیل درونی، بیرونی، زبانی و محتوایی فقراتی از *نهج البلاغه* و تطبیق آن با دیگر متون نیز پرداخته‌اند؛^{۱۰۲} برای نمونه، وداد القاضی،^{۱۰۳} استاد کنونی دانشگاه شیکاگو، با نقد آرای محققانی چون گوستاو رشر^{۱۰۴} و جرارد سالینگر،^{۱۰۵} و پس از بررسی دقیق کتاب «الجهاد» *دعائم الاسلام* قاضی نعمان (نوشته در حدود ۳۴۷ق) نتیجه می‌گیرد که در مطاوی کتاب «الجهاد» عهدی بیست صفحه‌ای وجود دارد که در سبک نگارش آن با *دعائم الاسلام* متفاوت است.^{۱۰۶} وی در اثبات مدعی خویش مبنی بر انتساب این عهد به قاضی افلح بن هارون، و نه قاضی نعمان، به بررسی اسناد *نهج البلاغه* می‌پردازد و پس از مقایسه عهد قاضی افلح با عهد امیرالمومنین به مالک اشتر، به این نتیجه می‌رسد که *نهج البلاغه*، بویژه عهد نامه مالک اشتر، اصیل بوده و عهد قاضی افلح به تأثیر از آن نگاشته شده است.^{۱۰۷}

طاهره قطب الدین (استاد حال حاضر دانشگاه شیکاگو و شیعه هندی الاصل که اکنون به یکی از نمادهای پژوهشی در باب *نهج البلاغه* تبدیل شده است) با تأثیر از آرای واگلیری، جبلی و قاضی، عمیقاً معتقد است *نهج البلاغه* اصیل بوده و مدون آن شریف رضی است.^{۱۰۸} قطب الدین با تحلیل آثار متقدمی چون *الفهرست ابن ندیم*، *رجال النجاشی* و امثال آن، کتاب را مشتمل بر ۲۳۸ خطبه، ۷۸ نامه، ۴۷۳ حکمت و ۹ غریب کلام در موضوعات گوناگون می‌داند.^{۱۰۹} او که از ویژگی‌های سبکی و تأثیر فراوان *نهج البلاغه* بر ادب عربی و اسلامی با شگفتی فراوان سخن می‌راند،^{۱۱۰} گفتمان جدید درباره اصالت *نهج البلاغه* را به شقوقی تقسیم می‌کند که بنا بر آن شیعه، تمامی قسمت‌های آن را اصیل دانسته و می‌داند؛^{۱۱۱} چنان که اهل تسنن عمدتاً آن را مورد تردید و تشکیک قرار می‌دهند.^{۱۱۲} وی اذعان می‌دارد شریف رضی، به دلیل شهرت فراوان اسناد و مدارک *نهج البلاغه*، از ذکر آنها خودداری کرده است و همین مطلب باعث طعن افرادی چون ابن خلکان بر او شده است.^{۱۱۳}

از آنجا که محققان غربی عمدتاً شیعه را از درجه منابع اهل سنت شناخته‌اند،^{۱۱۴} قطب الدین با رد و سست خواندن استدلال‌های اهل سنت (چون موضع تند نهج نسبت به صحابه، وجود برخی واژگان

100. EN core a Propos de L' authenticite du "Nahj al – Balagha" PP.33-34.

101. Ibid. PP.41.43-50,56.

102. "Ali ibn Abi Talib", in Dictionary of literary Biography, Vol 311, P.74; "An Early Fatimid Political Document" PP. 73-80.

103. "An Early Fatimid Political Document" P.77.

104. Gustav Richter.

105. Gerard Salinger.

106. "An Early Fatimid Political Document", P.71-72.

107. Ibid. PP.73-80.

108. "Ali ibn Abi Talib", in Dictionary of literary Biography, Vol 311, P.74-75.

109. Ibid.

110. Ibid., PP.75-76.

111. Ibid, P. 74; CF. Justice and Remembrance, Introducing the Spirituality of Imam Ali, PP.2-3.

112. "Ali ibn Abi Talib", in Dictionary of literary Biography, Vol 311, P.74.

113. Ibid., CF. "EN core a Propos de L' authenticite du "Nahj al – Balagha", P.34.

۱۱۴. «گذری بر مطالعات شیعی در غرب»، ص ۱۵۳ به بعد؛ *شیعه پژوهی و شیعه پژوهان انگلیسی زبان*، مقدمه، ص ۲۲ به بعد.

فلسفی مثل این و ازلیت، ذکر طاووس در محیطی چون عربستان، طولانی بودن خطبه‌ها و پیشگویی‌هایی مانند شورش زنج،^{۱۱۵} در واقع استدلال‌های تکراری غربیان را رد می‌کند؛ برای نمونه، وی تصریح می‌کند وقتی علی علیه السلام با برخی از اصحاب جنگیده است، چرا نباید خطبه‌هایش حاوی برخی انتقادات نسبت به عملکرد ایشان باشد.^{۱۱۶، ۱۱۷}

در اثر تلاش‌های محققان مسلمان، اکنون در غرب، مسأله اصالت کل *نهج البلاغه* و یا بخش عمده‌ای از آن امری پذیرفته شده است و این در حالی است که محققان مسلمان ضمن انتقاد از کمبود تحقیقات غربیان در باب *نهج البلاغه*^{۱۱۸} با رویکردی اسلامی، اما با روش و زبان غربی، به پژوهش‌های خود در این زمینه ادامه می‌دهند. یکی از محققان بزرگ مسلمان در غرب - که به پژوهش درباره *نهج البلاغه* شهرت دارد - وارث حسن است؛^{۱۱۹} او در مقاله «تجزیه و تحلیل سبک شناسانه *نهج البلاغه*»^{۱۲۰} به سبک شناسی *نهج البلاغه* پرداخته و آن را تالی تلو قرآن می‌خواند.^{۱۲۱} از نظر وی، اصالت *نهج البلاغه* آن قدر مسلم انگاشته شده است که دیگر او ضرورتی برای پرداختن به اثبات اصالت آن نمی‌بیند، بلکه با تحلیل محتوای آن و بحث از تأثیرش بر ادب عربی - اسلامی،^{۱۲۲} به شیوه‌های کاربرد سجع، استعاره، توازن و انواع حکم در *نهج البلاغه* پرداخته و نمونه‌هایی برای آن ذکر کرده و آنها را با انواع مشابه قرآنی مقایسه می‌کند.^{۱۲۳}

حتی رضا شاه کاظمی، محقق مؤسسه مطالعات اسماعیلی لندن،^{۱۲۴} به عنوان یک شیعه، اما با زبان و روش غربی، در مقاله‌ای مفهوم عدالت را در نامه امام علیه السلام به مالک اشتر بررسی می‌کند.^{۱۲۵} او در این مقاله عملاً به تفسیر و شرح کلام علی علیه السلام پرداخته و آن را با مسایل روز حقوق بشر می‌سنجد؛^{۱۲۶} چنان که به همین روش به بررسی دقیق دعا‌های کمیل و ذکر الله، خطبه اول *نهج البلاغه* و مفاهیم عدالت و دعا و امثال آن می‌پردازد.^{۱۲۷} هم اینک شاه کاظمی در حال آماده ساختن ترجمه و شرحی تازه از *نهج البلاغه* است. دکتر حسین محمد جعفری، دیگر محقق مسلمان شناخته شده در غرب^{۱۲۸} نیز مدتی است تحقیقی جامع را درباره اسناد و مدارک *نهج البلاغه* آغاز کرده و ترجمه و شرح آن را به انگلیسی در دست تهیه دارد.^{۱۲۹}

115. "Ali ibn Abi Talib", in Dictionary of literary Biography, P. 74.
116. Ibid.

۱۱۷. برای آگاهی از پاسخ‌های دیگر، رک مثلاً:

Ibid, PP.74.75; Justice and Remembrance, Introducing the Spirituality of Imam Ali, P.1.
118. Justice and Remembrance, P.1.

۱۱۹. برای نمونه، مقاله مهم او در کتاب *تشیع، مبانی، اندیشه و معنویت*، گرد آوری سید حسین نصر، حمید دباشی و سید ولی رضا نصر، رک به: *شیعه پژوهی*، ص ۱۲۲.

120. "the Stylistic Analysis of Nahj al- Balagha", S.M. Waris Hasan.

121. "The Stylistic Anaysis of Nahj al- Balagha", P.7.

122. Ibid, PP.7-8.

123. Ibid, PP.8-13, 17-19.

۱۲۴. رک: *شیعه پژوهی*، ص ۲۷۱-۲۷۲.

125. «A Sacred conception of Justice: The letter of Imam Ali to Malik al-Ashtar» PP.11-12.

126. Ibid, e.g.PP.12-13,16-17,21-23, 25,27-28, 33, 35, 39.

127. Justice and Remembrance, through out.

۱۲۸. *شیعه پژوهی و شیعه پژوهان انگلیسی زبان*، ص ۲۶۷ - ۲۶۸.

۱۲۹. همان، ص ۲۶۸ - ۲۷۱.

ترجمه‌ها

در فهرستی که دکتر رکسانا مارکوت^{۱۳۰} از ترجمه‌های غربی *نهج البلاغه*، موجود در کتابخانه ملی استرالیا^{۱۳۱} تهیه کرده و برای ما ارسال داشته است، حدود پنجاه ترجمه کامل و یا بخش‌هایی از *نهج البلاغه*، تنها به انگلیسی و گاه فرانسوی، به چشم می‌خورد. این در حالی است که اکنون *نهج البلاغه* به سی زبان زنده جهان ترجمه شده است.^{۱۳۲} در نگاه نخست، به فعالیت‌های پژوهشی روزافزون محققان مسلمان شاغل در غرب در باب *نهج البلاغه*، این گمان پیش می‌آید که با سی ترجمه گوناگون از سوی مترجمان مواجهیم، اما تنها با بررسی ترجمه‌های انگلیسی و فرانسوی آن خواهیم دید بیشتر این ترجمه‌ها افسست و تکرار یکی دو ترجمه آغازین است و موارد انگشت شماری از آنها مستقیماً ترجمه متن عربی آن است.^{۱۳۳} با این همه، به نظر می‌رسد قهرمان میدان ترجمه‌های غربی *نهج البلاغه*، مسلمانان - و نه خاورشناسان - باشند. در این میان، مسلمانان شبه قاره هند، شاید به واسطه آشنایی بیشتر با زبان انگلیسی، در این زمینه گوی سبقت را از دیگران ربوده‌اند.

یکی از نخستین ترجمه‌های انگلیسی *نهج البلاغه*، ترجمه کامل سید محمد عسکری جعفری است که در سال ۱۹۶۰م، و با هزینه کمیته صراط الزهرای حیدرآباد دکن، در پاکستان به چاپ رسید. پس از آن، کمیته مذکور - که برخی تاجران مشهور مسلمان هندی آن را اداره می‌کردند - اقدامات دیگری را برای ترجمه انگلیسی *نهج البلاغه* به انجام رساند. ابتدا شخصی به نام محبوب علی، ترجمه جعفری را اصلاح کرده و به سال ۱۹۶۵م، در حیدرآباد دکن به چاپ رساند و سپس دکتر سید اختر احمد، در تنقیح و تکمیل ترجمه جعفری کوشید و آن را به همراه اضافاتی، به سال ۱۹۷۲م در حیدرآباد منتشر کرد.^{۱۳۴} اما با وجود تلاش‌های محبوب علی و اختر احمد در اصلاح ترجمه جعفری، اقدامات ایشان، چندان که باید، بازتاب نیافت و در عوض ترجمه اصلاح نشده جعفری، دست کم یازده بار به صورت افسست در جهان منتشر شد.^{۱۳۵}

پس از آن، انتشارات انصاریان قم - که در ترجمه و معرفی آثار شیعه به جهانیان می‌کوشد - ترجمه انگلیسی سیدعلی رضا را از *نهج البلاغه* به سال ۱۹۷۱م، منتشر ساخت.^{۱۳۶} این ترجمه از نظر شکل و ساختار همانند ترجمه شیخ حسن سعید، چاپ شده در کتابخانه مدرسه چهلستون، است، ولی به هر حال ادعا بر نو بودن این ترجمه است و شاید به همین علت باشد که ناشر علی نقی النقوی را واداشته تا مقدمه و حواشی برای آن بنویسد. این ترجمه به سال ۱۹۷۷م در سنگاپور افسست شده است.^{۱۳۷}

130. Roxanne Marcotte.

131. <http://Nla.gov.au/ulanbd.b.b-an/NahjulBalagha>.

132. «Ali ibn Abi Talib» in Dictionary of literary Biography. Vol 311. P.47.

۱۳۳. ر.ک: سایت کتابخانه ملی استرالیا (ارجاع داده شده).

134. Sayings of Hazrat Ali, part of Nahjul- Balagha translated by Dr.S. Akhtar Ahmed, Seerat-uz-zahra committee, Hyderabad.

۱۳۵. مثلاً بی‌تا، انتشارات کتابخانه مدرسه چهلستون، همراه با اضافات و ضمائم مرحوم شیخ حسن سعید، مؤسس کتابخانه؛ ۱۹۶۷م، پونا؛ ۱۹۷۵م، امریکا؛ ۱۹۷۷م، بمبئی؛ ۱۹۸۱م، تهران.

136. Peak of Eloquence (Nahjul Balagha): Sermons, letters and Sayings of Imam Ali ibn Abu Talib, translated by sayed Ali Reza (Karachi), Ansariyan publications, Qom, 1971.

۱۳۷. برای دیگر ترجمه‌ها، ر.ک: سایت کتابخانه ملی استرالیا، سابق الذکر.

در زبان فرانسه نیز ابوالنجا و دیگران، ترجمه‌ای دو زبانه (عربی - فرانسه)، اما ناقص را به سال ۱۹۸۶م، در بیروت منتشر کردند.^{۱۳۸} جالب آن است که ترجمه مذکور نیز بدون ذکر نام مترجم در ۱۰۴ صفحه، در کتابخانه مدرسه چهلستون و به صورت افست چاپ شده است.

با نگاهی به برخی ترجمه‌های *نهج البلاغه* به زبان‌های غربی می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که تمامی اقدامات در ترجمه‌های غربی این کتاب از سوی مسلمانان و انجمن‌های دینی ایشان صورت پذیرفته است؛ اما آنان به جای روز آمد کردن و حک و اصلاح ترجمه‌ها تنها به افست چاپ‌های قبلی پرداخته، و در ارائه ترجمه‌هایی به روزتر به دنیای غرب، چندان که باید، موفق نبوده‌اند.

نتیجه

نهج البلاغه یکی از برجسته‌ترین متون ادب عربی است که به دلیل سبک نگارش، شیوه بیان و موضوعات متنوعش، همواره مورد عنایت علما و ادبای مسلمان بوده است. لیکن گستره توجه به آن، تنها مختص مسلمانان شرقی نیست، بلکه غربی‌ها، بویژه خاورشناسان نیز پیوسته مجذوب این اثر بوده‌اند. با این حال، بیشتر توجه غربیان به *نهج البلاغه* تنها به جهت اهمیت ادبی این کتاب شریف بوده؛ همان‌گونه که طرح و تکرار مناقشات افرادی چون ابن‌خلکان در باب اصالت آن تا مدت‌ها راه را برای ارائه پژوهش‌های درون و برون متنی و تحلیل آن مسدود ساخت؛ اما از سویی پژوهش‌های برخی خاورشناسان چون واگلیری و تلاش برخی محققان مسلمان شاغل در غرب چون م. عبدالجلیل و مختار جبلی باعث از میان رفتن بسیاری از قضاوت‌های سطحی و نادرست درباره *نهج البلاغه* شد. در این میان مسلمانان آشنا با سنت اسلامی، زبان عربی و نیز روش‌های نوین پژوهشی غربیان، در مسیر معرفی و پژوهش در *نهج البلاغه* بسیار کوشیدند؛ اما به رغم توفیق محدود آنها، هنوز ترجمه‌هایی روزآمد و منقح، چندان که باید ارائه نشده است.

البته باید متذکر شد که پژوهش‌ها و تحقیقات خاورشناسان درباره کتاب شریف *نهج البلاغه* بیش از آن چیزی است که در این نوشتار آورده شده است، اما به دلیل عدم دسترسی به تمامی آنها به همین مقدار بسنده گردید. گرچه در این مقاله به رؤوس پژوهش‌های غربیان در این خصوص اشاره شد، اما امید آن داریم در آینده، دیگر پژوهش‌های خاورشناسان را در این باب مورد بررسی و ارزیابی قرار دهیم.

کتابنامه

- *نهج البلاغه*، سید رضی موسوی، ترجمه: دکتر سید جعفر شهیدی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، هفتم، ۱۳۷۴ش.
- «گذری بر مطالعات شیعی در غرب»، عباس احمدوند، *فصلنامه مقالات و بررسی‌ها*، دفتر ۶۳، تابستان ۱۳۷۷ش، ص ۱۵۳-۱۸۳.

- مطالعات اسلامی در غرب انگلیسی زبان، از آغاز تا شورای دوم واتیکان (۱۹۶۵م)، مرتضی اسعدی، سمت، تهران: اول، ۱۳۸۱ش.
- فرهنگ کامل خاورشناسان، عبدالرحمن بدوی، ترجمه: شکرالله خاکرند، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، اول، ۱۳۷۵ش.
- تاریخ الأدب العربی، کارل بروکلمان، الجزء الأول، ترجمه: عبدالحلیم النجار، قاهره: دار المعارف، پنجم، تاریخ مقدمه مترجم ۱۹۵۹م.
- شیعه پژوهی و شیعه پژوهان انگلیسی زبان (۱۹۵۰-۲۰۰۶م)، غلام احیاء حسینی، زیر نظر دکتر محسن الویری و دکتر عباس احمدوند، مؤسسه شیعه‌شناسی و جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۸۷ش.
- دانش مسلمین، محمد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، هفتم، ۱۳۷۱ش.
- وصیت نامه، روح الله خمینی، بی‌جا، نشر بانک تجارت، اول، ۱۳۶۹ش.
- جان‌های آشنا، جلال ستاری، تهران: انتشارات توس، اول، ۱۳۷۰ش.
- تاریخ ادبیات عرب، ج. م، عبدالجلیل، ترجمه: دکتر آ. آذرنوش، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، سوم، ۱۳۷۶ش.
- «اسلام از دریچه چشم مسیحیان»، مجتبی مینوی، مجموعه مقالات تاریخ و فرهنگ، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۹ش.
- تاریخ الحروب الصلیبیه، الأعمال المنجزة فیما وراء البحار، رئیس اساقفه صور ولیم، ترجمه: سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۰ق / ۱۹۹۰م.
- R. Blachere, *Historie de la litterature Arabe*, Paris, 1952-1966.
- C.E. Bosworth, "Nahj al Balāgha (the way of Eloquence)" in *The Encyclopedia of Arabic literature*, edited by Julie. S. Meisemi and Paul Starkey, Routledge, London and New York, 1998.
- Norman Daniel, *Islam and the west, the making of an Image*, one world publications, oxford, 1997.
- Moktar Djebli, "En core a Propos de l'authenticite du " Nahj al- Balagha", *Studia Islamica*, No, 75 (1992), PP. 33-56.
- D. M. Donaldson, *The shi'ite religion*, luzac and company, London, 1933.
- *Encyclopedia of Islam* (2nd edition), E. J. Brill, leiden, 1964- 2002, Art "Ali b. Abi Tālib, by L. V- Vaglieri; " Nahdj al- Balagha" by M. Djebli.
- H. A. R. Gibb. *Arabic literature, an Introduction*, oxford university Press, Second edition, 1963.
- S. M. Waris Hasan, "The Stylistic Analysis of Nahj al- Balagha", in *al serat*, 5, No. 1. 1979, PP. 7- 20.
- Etan Kohlberg, "Western Studies of shi'a Islam", in *shi'ism, Resistance and Revolution*, edited by Martin Kramer, westview Press, Inc, U. S. A, 1987.
- Theodor Noldeke, *Geschichte des Quran*, (2nd edition), 1909- 1938.
- Wadad al Qadi, "an Early Fatimid Political Document", *studies Islamica*, No. 48 (1978), PP.71- 108.
- B. Tahra Qutbuddin, "Ali ibn Abi Tālib", in *Dictionary of literary Biography* (vol.311), *Arabic literature culture, 500- 925*, edited by Michael cooperson and shawkat M. Toovawa, Thomson/ Gale, Newyork.

- Reza shah-kazemi, Justice and Remembrance, Introducing the spirituality of Imam Ali, I. B. Tauris and co ltd, in association with the Institutue of Insmaili studies, London, 2007.
- Reza shah-kazemi, "A sacred conception of Justice: the letter of Imam Ali to Malik al-Astar, in International Journal of shi'i studies vol.2, No.2, 2004.
- Shorter Enc of Islam, edited by H. A. R. Gibb and J. H. kramers, E. J. Brill, luzac and company, leiden and London, 1961, Art, "Ali. b. Abi Talib" , by cl. Huart.
- L.veccia Vaglieri, "Sul "Nahj al- Balagha" e sul suo compilatore as- sarif ar- RadI", Annali, Istituto universitario orientale Di Napoli, Nuova serie, vol. VIII, Napoli, 1958.
- [http://Nla.gov.au/anbd.bib-an/Nahj al Balagha/](http://Nla.gov.au/anbd.bib-an/Nahj%20al%20Balagha/).

Archive of SID